

ИҚТИСОДИЁТНИ ЭКОЛОГИК БОШҚАРИШДА ТАБИАТ РЕСУРСЛАРИ ЎРНИНИ БАҲОЛАШ

М. А. Баходирова

Ўзбекистон республикаси вазирлар маҳкамаси ҳузуридаги бизнес ва тадбиркорлик олий
мактаби магистранти

Аннотация: Ушбу мақолада иқтисодий экологик бошқаришда табиат ресурслари ўрнини баҳолаш ҳақида фикр юритилган. Табиатнинг барча элементлари “атроф-муҳит” тушунчасини ифодалаши мисоллар орқали далилланган.

Калит сўзлар: иқтисод, экологик бошқариш, табиат экологик инқироз, жамият, табиий ресурслар, табиий хизматлар.

“Табиат”, “атроф-муҳит”, “атроф табиий-муҳит”, “табиий шароит” “табиий неъматлар”, табиатдан фойдаланиш”, “табиат муҳофазаси”, “табиатни асраш” ва “табиий ресурслар”дан фойдаланишни яхшиланишнинг муҳим йўналишларидан бири бу уларни баҳосини аниқлаш ёки табиий ресурс ва табиий хизматларни иқтисодий баҳолаш ҳисобланади.

Табиатнинг барча элементлари “атроф-муҳит” тушунчасини ифодалайди. “Атроф-муҳит” тушунчасига инсон томонидан яратилган предметлар (бинолар, автомобиллар ва бошқалар) кирмайди, чунки улар айрим одамлар доирасига таалукли бўлиб, жамиятни ўраб турадиган атроф-муҳит ҳисобланмайди. Лекин инсон фаолияти ўзгартирган табиий участкалари (шахарлар, қишлоқ хўжалиги ерлари, ўрмон ихотазорлар) атроф-муҳитга киради, чунки улар жамият муҳитини барпо этади.

Ривожланган бозор муносабатлари шароитида, ресурслар бозори мавжуд бўлиб, у нархларни шакллантириш ва иқтисодий ривожланишнинг тўғри вариантини танлашга имкон беради. Инсониятда ГЭСда олинadиган энг арзон электр-энергия ҳақида тушунча сақланиб қолган. Лекин ҳеч қачон объектлар лойиҳалаштиришда аҳоли, қишлоқ хўжалиги, сув, балиқ, ўрмон ва бошқа хўжаликлари зарарлари ҳисобга олинмаган. Ёки нефть қазиб олишда ўрмон, хайвонот дунёси, тўпроқ деградацияси туфайли зарар ҳисобга олинмаган.

Табиий ресурслар баҳосини, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш фондлари билан бир қаторда миллий бойлик таркибига кўшилганда, улар бу бойликни анчагина қисмини ташқил қилиши мумкин. Аксинча, табиий неъматларни етарли даражада баҳоламаслик эса ижтимоий иқтисодий ривожланиш ҳолатини бўзиб кўрсатади ва бунинг натижасида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш йўналишларини самарасиз вариантларини танлашга олиб келади.

Иқтисодий ўсиш кўрсаткичлари - ЯИМ, ЯМД, СИМ, ШД ва аҳоли жон бошига даромад техноген табиий сиғими катта ривожланишга асосланади, бу эса келажакда табиий ресурсларни қувватсизланиши ва атроф-муҳит ифлосланиши натижасида иқтисодий кўрсаткичларнинг бирданига ёмонлашишига олиб келиши мумкин. Бугуннинг ўзида, олимлар ҳисоб-китобларига кўра, атроф муҳитни ифлосланишидан иқтисодий зарар ривожланган мамлакатларда ЯИМнинг 3-5 %и, Россияда - 10-15 %ини ташқил этади¹⁵. 2020 йилнинг ўзида Ўзбекистон Республика бўйича йирик ташкилотлар, микрофирма ва кичик корхоналар томонидан атмосферага чиқарилган ифлослантирувчи моддалар миқдори 924,4 минг тоннани,

хосил бўлган токсик ва нотоксик чиқиндилар миқдори 125,6 млн. тоннага тенг бўлиб, табиатни муҳофаза қилиш жорий харажатлари 729,1 млрд. сум, атроф-муҳитни ифлосланттирганлиги учун компенсация тўловлари 29,6 млрд. сўмни ташқил этди¹.

Фойдали қазилмаларни (нефть, газ, руда кўмир, рангли металллар қазиб олиш ва ердан фойдаланишга йўналтирилган кўпгина энергетик ва аграр дастурлар анъанавий макроиктисодий кўрсаткичларни ортқча ишлатиш имконини беради. Бироқ бундай ҳол кўпгина мамлакатлар учун салбий экологик оқибатларга олиб келиши равшандир.

Жахоннинг энг “табиатни севувчи” мамлакатларидан бири Японияда макроиктисодий кўрсаткичларга экологик тузатиш киритилганида анъанавий ЯИМ 16 % га камайган. Экологик зарарни ҳисобга олиб тузатиш қилинганда, нафақат иктисодий кўрсаткичларни қисқариши, ҳаттоки ўсишни салбий мазмунга эга бўлиши ҳам мумкин. Экологик тузатиш анъанавий иктисодий кўрсаткичларни қисқаришига ва ҳатто ўсиш кўламини салбий характери билан ҳам ифода қилиниши мумкин. Бу усуллар бўйича олиб бориладиган ҳисоб-китобларда табиий ресурсларнинг толиқиш қийматини ҳисоблаш, экологик зарар, ифлослантиришнинг саломатликка таъсирини ҳисобга олиш ва ресурсларни вақт бирлигида махсулдорлиги, дисконтлаш билан боғлиқ қийинчиликлар талайгина.

Шунинг учун “яшил” ҳисобларнинг услубий статистик базаси фаоллик билан қайта ишланмоқда. Г.Дали ва Дж.Кобб томонидан таклиф этилган яна икки кўрсаткич эътиборга лойиқ: ижтимоий ривожланиш индекси ва барқарор ижтимоий фаровонлик индекси.

Биринчиси - агрегат кўрсаткич бўлиб, нормал ҳаёт учун зарурий ресурсларга эгалик қилиш даражаси, билим даражаси ва ҳаёт давомийлиги асосида ҳисобланади.

Иккинчиси - мажмуа кўрсаткич бўлиб, нотўғри хўжалик юритиш билан боғлиқ бўлган экологик характердаги харажатларни ҳисобга олади.

Амалга оширилган ҳисоб-китобдан сўнг Г.Дали шундай фикр билдирган “...инсон фаровонлиги ўлчови бўлиб ЯИМ кўрсаткичи қолар экан, ўзгаришлар йўлида катта тўсиқлар мавжуд бўлади. Бозор фақат самарадорликни кўради, у адолат ва барқарорликни сезишга қодир эмас”

Юқорида келтирилган ёндашувлар “соф” эмас, улар кўп ҳолларда кесишади. Ушбу айтиб ўтилган ёндашувларни асосий белгиларини кўриб чиқамиз: биринчидан, бозорни муҳим сифати - бу ресурсларни тақчиллиги туғрисида баҳо ахбороти орқали турли ресурсларни энг яхши тарзда ишлатишни таъминлаш имкониятидир. Нефть, газ, ер, сув ва бошқа табиий ресурсларни бозор баҳоси ва уни ўзгартириш, уларни (ресурсларни) самарали фойдаланишини тартибга солиш имкониятини беради. Бироқ, атроф-муҳитни ёмонлашуви, табиий ресурсларни қувватсизланиши, хаддан ташқари ифлослантириш бозор механизмида бузилишлар мавжудлиги туғрисида гувоҳлик беради. “Табиий ресурслар бозорида” шаклланган нархлар кўпинча табиий неъматларни қийматини бўзиб кўрсатади. Экологик омиллардан фойдаланишнинг ижтимоий харажати ва нафни реал ҳолатини акс эттирмайди. Натижада ресурсларнинг тақчиллигини талаб ва таклиф миқдорларини мос ҳолда баҳоламаслик ҳамда табиий ресурслардан самарали фойдаланиш ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш учун бўлган қизиқишни камайтирадиган вазия юзага келади. Бу нарса кўп ҳолларда юқорида тилга олинган баҳони бўзиб кўрсатадиган ва ҳақиқий харажатлар нуқтаи-назаридан уни пасайтирадиган, экстернал харажатларни баҳода етарли даражада ҳисобга олмаслик билан боғлиқ.

¹ Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси. Статистик ‘бюллетень. “2020 йилда-табиатни муҳофаза қилиш табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш; ўрмончилик ва овчиликнинг. асосий кўрсаткичлари”. Тошкент- 2021й.

Шундай қилиб, анъанавий бозор атроф-муҳитни фақат битта функциясини озми-кўпми қониқтирадиган даражада баҳолайди. Хаётни мавжудлигини таъминловчи бошқа икки муҳим функциялар эса -чиқиндилар ва ифлосланишни ассимиляция қилиш, одамларни табиий хизматлар билан таъминлаш (рекреация, эстетик завқ олиш ва бошқалар) - бозор тизимида ўзига мос келадиган баҳони олмайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. БМТнинг атроф-муҳит ва ривожланишга доир конвенцияси (1992й. Рио-де-Жанейро).
2. Бекмуродов А.Ш., Ғафуров У.В. Ўзбекистонда иқтисодий либераллаштириш ва модернизациялаш: натижалар ва устивор йўналишлар Ўқув кулланма. Тошкент 2007
3. Бобылев С.Н. Экономика природопользования. Изд-во ИнФРА. М.: 2010, с.502
4. Гуломов С.С. Алимов Р.Х. Салимов Б.Т. Ходиев Б.Ю. Ишназаров А. Микроиқтисодиёт. "Шарк" нашриёт матбаа Акциядорлик компанияси бош тахририяти. Тошкент: 2001, 319 б.
5. Olimov, S. S., & Mamurova, D. I. (2021). Graphic Information Processing Technology and its Importance. *European Journal of Life Safety and Stability (2660-9630)*, 10, 1-4.
6. Olimov, S. S., & Mamurova, D. I. (2022). Information Technology in Education. *Pioneer: Journal of Advanced Research and Scientific Progress*, 1(1), 17-22.
7. Olimov, S. S., & Mamurova, D. I. (2022). Directions For Improving Teaching Methods. *Journal of Positive School Psychology*, 9671-9678.
8. Sulaymonova, M. (2022). Improving the Methodology of Teaching Fine Arts with the Help of Collaboration Technology. *Pioneer: Journal of Advanced Research and Scientific Progress*, 1(4), 117-123.